

E. BÁRTFAI LÁSZLÓ

Csend és rend

A fegyelem néma világa

E. BÁRTFAI LÁSZLÓ (1954) Budapest

„Lám, a Medve ragyog s fiát veri: csöndre tanítja.”

Füst Milán: *Bukolika. I. A szőlőműves*, 1910

Füst Milán versében a Nagy Medve (*Ursa maior*) csillagkép fegyelmezi engedetlen gyermekét (*Ursa minor*). Az égi minta földi másaként a gyerekek először szülői parancsként ismerkednek meg a *csend* és *hallgat* szavak használatával. Az anyanyelv elsajátítása nemcsak a tapasztalat számára feltáruló belső és külső világot szabdalja fel az adott kultúrára jellemző módon, hanem társadalmi lényként is egyre szélesebb közösségekbe tagolja be az egyént. A társadalmi térben való eligazodás, a „kapcsolat megnevezése a morális szankciók kezdetét jelenti”.¹ Ebben a folyamatban szorosan összekapcsolódik a tanulás, a szemantikai és pragmatikai jelentés, valamint a rend fogalma. A közismert szólás szerint *Gyerekeknek hallgass a neve*, egy másik magyar szólás pedig így hangzik: *Hallgat, mint a jó gyerek. A Csend legyen!, Csend!, Hallgass!* helyett sokszor csak annyi hangzik el: *Pista!* És Pista pontosan tudja, hogy a *Pista!* ez esetben azt jelenti, hogy fogja be a száját; máskor meg azt, hogy ne egye meg az öccse süteményét, mossa meg a szurtos kezét, és így tovább. A *csend* főnévvel először felcsattanó mondatszóként, a *hallgat* igével felszólító módban ismerkedik meg. A skála két szélső pontja a *Csitt, kicsim!*, illetve a *Hallgass már, te komisz kölyök!* Ő is próbálgatja erejét, csendre inti a mackóját, babáját, a szerepjátékokban társait. Az archaikus népi játékokban megőrzött állati magatartásformákra, a nesztelenségre, az üldözés–menekülés–menedék hármasságára tanítani sem kell: hároméves kor körül minden gyerek ösztönösen tud bújócskázni, fogócskázni, és szeret leskelődni. Tíz-tizenkét hónapos korában még csak kukucskál és göcög, azt hiszi, hogy ha lecsukja a szemét, akkor őt sem látni. A *csend* harmadik szótári jelentését viszont a gyerekek csaknem képtelenek felfogni, hiszen a háborítatlan békesség, a tétlen nyugalom számukra a legszigorúbb büntetés, a végtelen unalom nemléttel szomszédos világa.

A természet irdatlan csendjével és a ragadozó puha nesztelenségével szemben az elrendelt hallgatás kényyszerű szótlanság. A csendben maradás az alávetettek jellemző társadalmi cselekvése. A nyers hatalom szavak nélküli világa nem kommunikatív hallgatás, legfeljebb a kényúr előtti behódolást fejezi ki, amelyet gyakran kísérnek megalázkodásra utaló testi megnyilvánulások. Rubruk Willelmus ferences rendi szerzetes 1255-ben Batu kánt is felkereste. Lesunyit, fedetlen fővel, egy *Miserere mei Deus* (Zsolt 51) elmormolásához szükséges ideig szótlannul állt a kán emelvényre helyezett, aranyozott trónusa előtt, s amikor végre engedélyt kapott a beszédre, két térdre ereszkedett.² Batu kán udvarában ez volt a rend. A *rend* szó hol a törvényeknek vagy szabályoknak megfelelő állapotot jelent, hol pedig azokat a törvényeket vagy szabályokat, amelyek követése éppen ezt a zavartalan állapotot idézi elő. A *csend* belesimul a rendbe, míg a zaj megzavarja a rendet. Kuncz Aladár érzékletesen írta le, hogy amikor 1914 nyarán, a hadüzenet kinyilvánítása után néhány nappal a francia rendőrfőnök a périgueux-i vasútállomáson felsorakoztatta a Párizsból oda szállított embereket, az ellenséges országok állampolgáraiból, munkásokból, átutazókból, nyaralóvendégekből egy pillanat alatt internáltak váltak, végül mégis „kialakult a rend, elcsitult a zaj”.³ A *csendnek* is, a *rendnek* is (lehet) ellentéte a *zaj*, amint arról a *csendzavarás* és a *rendzavarás* szóösszetétel tanúskodik.

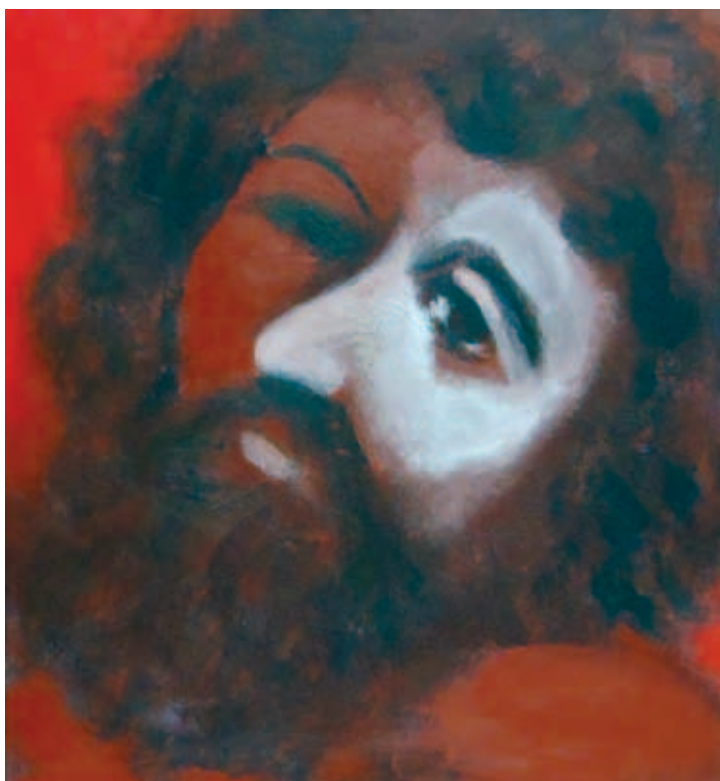
A *csend* és *rend* csak a szókezdő hangban tér el egymástól. Azonos hangerővel kiejtve őket, az *r* jobban hallható, messzebbre hangzik, mint a *cs*. A hangzóság (szonoritás) fonetikai hierarchiájában az *r* (likvida) előbbre sorolódik, mint a *cs* (zöngétlen affrikáta).⁴ A mellérendelő összetételekben viszont többnyire a kevésbé hangzós kerül előre, vagyis érvényesül Claude Hagège elméleti feltevése, „a második a súlyosabb törvénye” (*loi de second loud*). A francia nyelvész úgy vélekedik, hogy

e kifejezések a világ valamennyi nyelvében „jambikusak”.⁵ A kisebb-nagyobb szövegkorpuszok azt tanúsítják, hogy a *csend* és *rend* sorrend a gyakoribb, csaknem kanonikus, mégsem visszafordíthatatlan. A kiváló stilisztá, Fekete István *Csend* című regényében kétszer fordul elő a szókapcsolat, s mind a kétszer fordított sorrendben: „rend és csend”.⁶ 1844. május 6-án Besztercebánya követe, Szumrák János a pozsonyi országgyűlésen ékes szavakkal védelmezte a városi tisztviselők és felügyelők szabad választásának évszázados gyakorlatát: „Tagadni ugyan nem lehet, hogy jövődében is, a' kir. főfelügyelők behozatala után nyugalom, csend és rend a' városokban uralkodni fog: de ez a' rend és csend csak koporsói nyugalom, csend és rend lesz.”⁷ Ötven esztendő múltán, 1897-ben K. Nagy Sándor bihari jogász, bíró a kihágási büntető törvénykönyvet példákkal szemléltető könyvének adta ezt a címet: *Csend és rend legyen!* A politika, a jog, a közigazgatás és a sajtó nyelve mellett a szópár versekben is fel-feltűnik: „a szobában csend lesz, csupa rend lesz” (József Attila: *Majd megöregszel*, 1936); „kegyelmes húsipari táj, csend, rend a hátsó kert felől is” (Parti Nagy Lajos: *Hattyúnyál*, 1982). A német költészetben a *Stille–Wille* rímpár játszik hasonló szerepet.

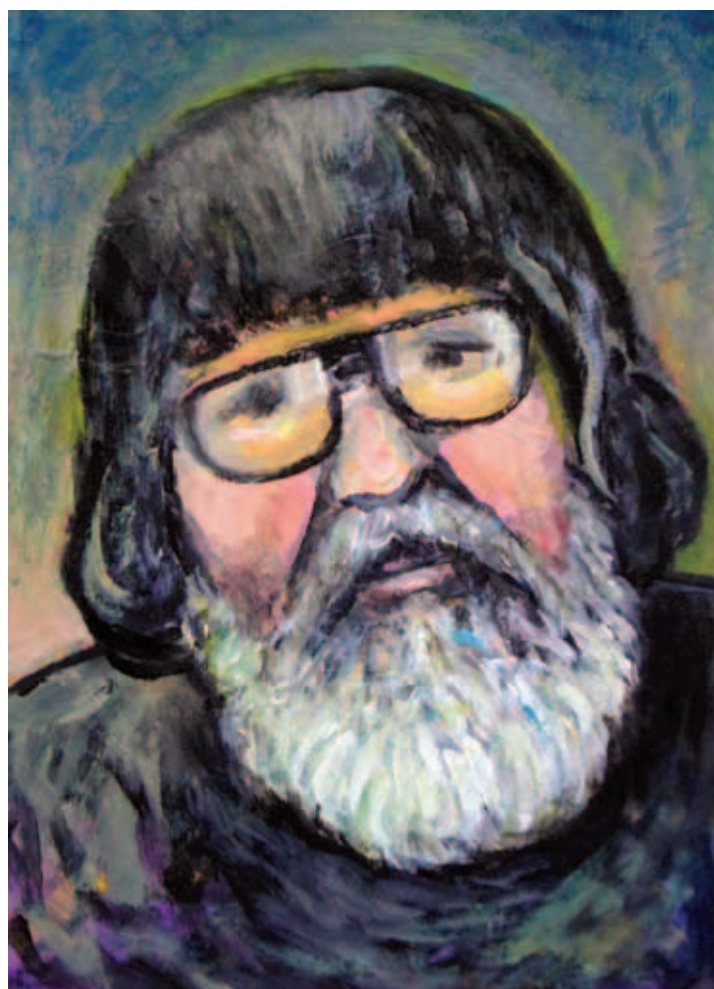
A két szó erősíti, nyomatékosítja egymást, s bár jelentéstartományuk nem egybevágó, közös metszetük is van. A *csendet* 'nincs zaj' és 'békesség' jelentése képesíti arra, hogy a *rend* részleges szinonimája legyen. A társadalmi-politikai értelemben vett *csendesség* ellentéte egykor a *csendetlenség* volt, vagyis mindennemű rebellió: rendbontás, zendülés, lázadás, felkelés vagy háborúság. Gyöngyösi István 1690-ben a törökkel és Thököly Imre kurucával egyaránt hadakozó Koháry István országbírónak ajánlotta áhítatos művét, a *Rózsakoszorút*. A méltóságos gróf, amikor a „haza csendetlenségének nevezett árja [...] szélesebben kiöntött, [...] mint megmozdulhatatlan kőszál, [...] nem kevés meggátlást szerzett ellenek való szemes őrállásával”.⁸ Mikes Kelemen 1720 májusában, Rodostóba érkezésüket követően írta „édes nénjének”: „De ha egy kis drágaságot okoztunk is, de a' való, hogy csendességet is okoztunk. Mert a lakosok magok mondják, hogy amég ide nem jöttünk [...], az utcákon nappal is félve jártanak az asszonyok és leányok, estvefelé pedig akit kívül találhattak, azt elragadták, [...] még gyilkosságok is estenek.”⁹ Történelmünk korai, jeles bűvárai is gyakran éltek hasonló szófordulatokkal, amikor históriánk nevezetes alakjait elevenítették meg. Kölesy Vincze Károly 1815-ben azt fejtegette, hogy Hunyadi János szerint az utószülött V. László „Országban léte volna egyedül azon eszköz, melly által abban a' csend ismét viszállításék”.¹⁰

Aki hallgat, zajt még csaphat. Bizonyosfajta rendnek nem a hallgatás, hanem a csendben maradás a szükséges feltétele. A *rend* egy cselekvéssorozat meghatározott, zökkenőmentes egymásutánjára is vonatkozhat, rendje van a misének, a táncnak, a nyitva tartásnak, miegyébnek s magának az életnek. Az iskolai tanóra évszázadok alatt kialakult menetében a *csend* és *rend* nemcsak fogalmilag és időben szomszédosak, oksági kapcsok is összefogják őket. Amikor a tanár belépett az osztályba, nemrégiben még felharsant a hetes többieket elhallgattató kiáltása – *Osztály, vigyázz!* –, ha mégsem, a tanár ripakodott rá a tanulókra: *Csend legyen!* vagy *Rend legyen!* Gellért Oszkár a feledhetetlen gimnáziumi éveket idézte vissza versében: „búcsuzom, mert csendre csengettek” (*Naplómból – Onnan. Markó utca*, 1919). A neves vadászíró, Bársony István elbeszélésében szarvasbögés után mentek vaddisznóra a keresnyeji erdőben, ezért nagyon gondosan választották ki a meghajtandó területet: „Minden a legnagyobb csendben és rendben történt, úgy, hogy a szarvasállományt alig-alig nyugtalanítottuk.”¹¹ Mészöly Miklós pedig azt írta le, milyen körültekintően kell megválasztani a sólyomszállás helyét. Az eleségül szolgáló prédaállatok telepét célszerű a közelben kialakítani, de olyan távolságra, hogy ne „nyugtalanítsa az érzékeny idegrendszerű sólymokat. A rend azt kívánja, hogy a ligetben komor, méltóságos csend uralkodjék, a várakozás csendje, és a fegyelmezett szilajság csak a hívó kiáltásra hallassa utánozhatatlan vijjogását.”¹² A solymász gondoskodik az ismeretelméleti feltétel teljesültéről, arról, hogy a sólyom meghallja a hívó kiáltást. A nemes madár ösztöneit követi, amikor engedelmeskedik. A mások feletti rendelkezés, a hatalom ősi mintája az átlatvilágból eredeztethető.

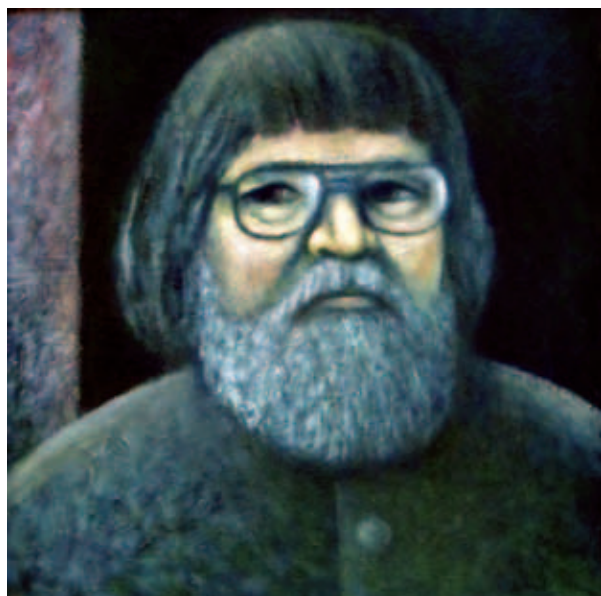
Talán nincs is olyan dolog a világon, „ami ne lett volna valamikor és valahol egyszer már tárgya politikai szervezetek közösségi cselekvésének”.¹³ A csend biztosítása is ilyen. Megvannak a maga intézményei, koronként változó szereplői, kényszerítőeszközei. A *csend* szó első megjelenése rendvédelmi szerv nevében a csendbiztos hivatalához köthető. A *csendbiztos* tárgyas összetétel, egykor azt a személyt nevezték így, aki a csend(esség)et ('békés közállapotok') volt hivatott biztosítani. A *biztos(ság)* 1563-tól adatolható főnévként 'valamivel megbízott hatósági személy; Kommissar' jelentésben.¹⁴ Mind a mai napig számos jelzős szerkezetben, összetett szóban tűnik fel, és jelentésében

**EÖRY EMIL, Önarckép, 1973;
Kettősportré, 1976**

EÖRY EMIL, Önarckép, 2003; 2004

váltakozik a birtokos jelzői 'valaki által megbízott személy, valakinek a megbízottja' (esetleg: 'valaki helyett eljáró személy') – *királyi biztos, miniszteri biztos, kormánybiztos, népbiztos* –, illetve a 'valamivel megbízott, valamiért felelős személy' árnyalat: *hadbiztos, útbiztos, vizsgálóbiztos, vizsgabiztos, érettségi biztos*. A *csendbiztos* az utóbbi altípusba sorolandó. (A *Biztos úr* megszólítás a *rendőrbiztos* rövidülése.) A csendbiztosi hivatal felállítására tett első lépésnek I. Lipót király 1701. május 17-én kelt rendelete tekinthető. A 17–18. század fordulóján az Alföldön nap mint nap haramiák fosztogattak, elhajtották a gulyákat, nyájakat, kondákat, már-már a postaszolgálatot is veszélybe sodorták. Az uralkodó ezért úgy rendelkezett, hogy a földesuraknak gondoskodniuk kell a közbiztonság helyreállításáról. Legelőbb Heves vármegye közgyűlése határozta el június 20-i közgyűlésén, hogy egy tiszt vezérletével tizenöt fegyverest (*armans*) állít ki. Éppúgy *ármásnak* nevezték őket, mint az egykori török hódoltság területén egy évszázaddal korábban életre hívott parasztvármegyék legénységét, de csakhamar ők is a népi etimológia áldozatául estek: *ármányosnak* nevezték őket. A gúnyolódásért a közrendűeket megpálcázták, a nemeseket pedig a vármegye törvényszéke elé idézték.¹⁵

A csendbiztos és a pandúrság intézménye a 18. század közepére honosodott meg. A vármegye területét általában nyolc kerületre osztották, mindegyik élén egy-egy csendbiztossal, aki rendszerint öt-hat pandúrnak parancsolt. A legrégebbi ügyiratokban a csendbiztost *persecutor commissarius*-nak, a pandúrt *persecutornak* ('üldöző') írták, a köznyelvben pedig *komiszárosnak*, illetve *perzekutornak* nevezték.¹⁶ A *csendbiztos* ('Polizeycomissär') nyelvújítás korabeli szóösszetétel, nyomtatásban először 1838-ban, a Magyar Tudós Társaság magyar–német zsebszótárában bukkant fel.¹⁷ Az önkormányzati rendvédelmet mindenütt eltérő módon valósították meg, a pandúrság sohasem alkotott egységes, országos szervezetet. Eötvös Károly a maga ízes módján beszélt el a hajdani almádi csárdához fűződő legendás történetet. Az épület tetejének szelemenfája jelezte Veszprém és Zala vármegye határvonalát. A csárdában iddogáló Hatlábú Jóska és duhaj cimborái, amint hírét vették, hogy a veszprémi pandúrok közelednek, nagy komótosan áthúzódtak az ivó zalai fertályába. A betérő pandúrok átkozódtak, dühödten rázták a fokosukat, egyebet nem tehettek, mert az alispán parancsa nélkül nem léphették át a vármegye határát.¹⁸

A magyar nyelvben számos köz- előtagú szóösszetétel van, a *közcsend* és a *közbátorság* azonban már kikopott a használatból. Czuczor Gergely és Fogarasi János szótára is csak az elsőt adatolja szűkszavúan: „Egy egész társaságnak, pl. ország, megye, városnak stb., háborítatlan állapota.”¹⁹ A második összetett szó jelentését egy korabeli dokumentum világítja meg. Kacskovics Lajos, Pest város főjegyzője 1848. március 15-én, este 10 órakor intézett átíratot Buda város nemes tanácsához, amelyben közölte, hogy a „pesti polgári őrsereg [...] rögtön össze is seregelvén ez éjjel megkezdi a közbátorság feletti őrködést”.²⁰ Bár e rokon fogalmak csaknem átfedik egymást, a *közcsend* egykor a *közrend*, míg a *közbátorság* a *közbiztonság* szót helyettesítette. Az első közcsend-i bizottságot március 16-án hívták életre. A Városházán „permanentiában” ülésező testületről a forradalom hírére Szécsényből Pestre siető Pulszky Ferenc számolt be hitelt érdemlően. A jelenlévők – Csányi László, Irinyi János, Klauzál Gábor, Nyáry Pál, Petőfi Sándor, Rottenbiller Lipót, Vasvári Pál – mindegyike a nemzetőrség felállítását tartotta a legfontosabb feladatnak, mert „a helytartóság csak névben élt még, mert a miniszterek már ki voltak jelölve a nádor által, de a király még nem erősítette meg őket, kormány tehát még nincs, a réginek tekintélye megszűnt, az új nem alakult meg, ki fogja fentartani a közcsendet az átmeneti időben?”²¹ Pest példáját követve sorra alakultak a közcsend-i bizottmányok, közcsend-bizottságok, előbb Budán és Óbudán, majd a vármegyékben, városokban, községekben. A karhatalmi-rendvédelmi feladatok ellátása mellett más ügyeket is intéztek. A pesti testület bírák kinevezéséről döntött, közterületek nevét változtatta meg, hálaadó istentiszteletet rendelt el a békés átalakulás megünneplésére, s ugyanezen okból a város díszkivilágításáról is tüstént intézkedett. V. Ferdinánd magyar király új közjogi helyzetet teremtett, amikor április 11-én szentesítette a 31 cikkből álló törvénycsomagot. A közcsend-i bizottságok április 13-án, csaknem egy hónapi működés után feloszlottak.

A szabadságharc leverése után Madarász József országgyűlési képviselő arról számolt be, hogy 1849. szeptember 22-én szülőhelyén, a Somogy vármegyei Nemeskiszaludon letartóztatták: „mindkét kezem, két lábamra vasat raktak; előttem töltették meg a katonákkal fegyvereiket egy őrmesterrel, s ők külön kocsikon; mellettem két sántamari (zsandarm) helyt foglalva”.²² Waltherr Imre, a szabadságharc huszára, a Károlyi grófok későbbi levéltárosa 1850 januárjában azt jegyezte

fel naplójába, hogy „egy ezred lovas és egy ezred gyalog gendarme – magyarul sántamari – vonult be falaink közé, hogy innét az ország minden vidékébe elplántáltassanak”, majd hozzáfűzte: Pest „minden lakója utálattal fordul el tőlük”.²³ A 18. századi *ármányos*, majd a 19. századi *sántamari* sértő, gúnyos „beleértések”, újabb száz esztendő múltán méltó párjuk a textilesek indulója, a „*Szödd a selymet, elvtárs*” (Tardos Béla–Gál Zsuzsa, 1949) címet viselő mozgalmi dal kezdő sorának mókás, de a korban nyílt ellenszegülésnek számító kifordítása, a *Zöd a segged, elvtárs...* Rácz Endre a belehallásról írott értekezésében a hangutánzással szembeállítva határozta meg ezt a mostohán kezelt nyelvi jelenséget: „A belehallás abban különbözik a hangutánzástól, hogy segítségével nem alkotunk új szavakat. Környezetünk hangjelenségeit [...] a már meglevő, értelmes szavaink segítségével [...] érzékeltetjük; a külvilág hangjaiból értelmes szavakat, szókapcsolatokat vagy mondatokat vélünk kihallani, [...] értelmes szavakat, szókapcsolatokat vagy mondatokat értünk beléjük.”²⁴ A *sántamari* esetében a beszélők nem a harang szavába, a madarak énekébe vagy a vonatok zakatolásába hallottak bele valamit, hanem egy undok jövevényszót ferdítettek el. Gyakran megfigyelhető jelenség, hogy a nyelvhasználók az ismeretlen szó hangzása alapján keresnek értelmi fogódzót, ami homofónián, a hangalak hasonlóságán nyugszik, s talán ennek egyik aletesete a szándékos szóferdítés. Éppúgy, mint például a *majirtó koktél* esetében, senki sem érti szó szerint, amit mond.²⁵

A francia eredetű *zsandár* német közvetítéssel került nyelvünkbe, írásban először 1851-ben bukkant fel.²⁶ A *gendarme* szó a *gens d'armes* 'fegyveres emberek' (nemesi származású, nehézfegyverzetű lovasok a francia hadseregben a késő középkortól a 18. század végéig) módosulata, a *gendarmerie* 'zsandárság' kiejtett változata pedig némi hazafiúi részrehajlással valóban emlékeztet a csúfondáros *sántamarira*. A zsandárság fényes rendészeti és nyelvi pályát futott be a 19. században. Az intézmény Napóleon császárságának időszakában a kiépülő birodalmi közigazgatás részeként terjedt el a francia ellenőrzés alá vont országokban, a *gendarme(rie)* szót azonban Európa csaknem minden nyelve átvette, s így jövevényszóként nemzetközi szóvá lépett elő. Amikor 1815-ben, a bécsi kongresszus döntése nyomán Lombardiát is bekebelezte az Osztrák Császárság, nem szüntették meg az olajozottan működő szervezetet, amelynek tagjait magyar nyelven kezdetben az *örkatona*, *lovagőr*, *lovasőr* szavakkal illették. A szabadságharc vérbe fojtása után az északolasz ezred vált a mintájává a szolgálatát a falvakban és a tanyavilágban teljesítő, katonailag szervezett, fegyveres rendvédelmi testületnek (*die Kaiserlich-Königliche Gendarmerie*), amelyet I. Ferenc József 1849. június 8-án kibocsátott rendeletével hívott életre, és első parancsnokának Johann Franz Kempen von Fichtenstamm altábornagyot, Julius Jacob von Haynau tábornagy bizalmasát nevezte ki.²⁷ A Bach-korszak zsandársága rémképként ivódott bele a magyarság történeti emlékezetébe. A zsandárok legfőbb feladata nem a közrend biztosítása volt, hanem az elrettentés. A rézsizakot viselő lovasok politikai menekültek, fegyverek, Kossuth-bankók, röpiratok után szaglászta, egymást követték a házmotázások, s még a kalap- és kabátviselőket, arcszőrzetet is ellenőrizték. Oktalan kegyetlenkedésük, rideg kíméletlenségük a császári rendszer legnépszerűtlenebb szolgálattevőivé tette őket. A csárdások és a tanyasi emberek a kútgém mint afféle optikai telegráf fölemelésével figyelmeztettek közeledtükre.

A cenzor vörös írónja a legártatlanabb szavakban is lázítást gyanított, a korszakot dicsőítő *Rückblick* (1857) pedig a külföldet próbálta az orránál fogva vezetni. Általános volt a vélekedés, hogy a névtelenül megjelent röpiratot az osztrák belügyminiszter írta. Széchenyi István azért ragadott tollat, hogy magához Alexander Bachhoz intézze maró szavait. Vitairata 1859-ben jelent meg Londonban, a borító és a címlap tanúsága szerint a szerző minden közelebbi meghatározás nélkül egy magyar ember (*Von einem Ungarn*). Az *Ein Blick*ben több mint negyvenszer fordul elő a *Gensd'arm(en)*, illetve a *Gensd'armerie* szó. A zsandárok kíméletlen ostromozása nem véletlen: szervezeti szabályzatuk 44. §-a értelmében ugyanis bármelyikük vallomása elegendő bizonyítéknak minősült akárki ellenében, s ha elfogtak valakit, magas díjazásban részesültek, ráadásul a bíróság kiszabott ítéletének súlyosságával egyenes arányban emelkedett.²⁸ Jellegzetes rendőrállami kellékek. A kiegyezést követően a zsandárság jogelődként való átvétele szóba sem kerülhetett. A szervezetet 1867. május 8-án a Magyar Királyságban feloszlatták, de Erdélyben és Horvátországban tovább működött. Mivel a közbiztonsági feladatokat ismét a szűkös költségvetésű, nehézkes vármegyék vették át, újraéledt a betyárvilág. O'sváth Pál, Bihar vármegye csalfinta, de emberséges csendbiztos ezeket az időket idézte vissza emlékezésében. A pandúrokat akkoriban már váltakozva a *csendlegény* vagy *csendkatona* elnevezéssel is illették. Az egyre szélesebb olvasóközönséget

EÖRY EMIL, Ketten, 2003

EÖRY EMIL, Önarckép, 1995

a puszta romantikája éppúgy megigézte, mint a préri világa. William Fr. Cody 1883-ban *Buffalo Bill's Wild West* néven indította világhódító útjára látványos vállalkozását. Savanyú Jóskát is világ körüli útra kérték fel, amikor 1906-ban a váci püspök közbenjárására kegyelmet kapott. Az elképzelés azonban meghiúsult, mert az utolsó bakonyi betyárnak háromhavonta jelentkeznie kellett a hatóságoknál. Néhány hónapig Kaiser Dezső budapesti zenés kávéházában mutogatta magát, az Akácfa és Dohány utca sarkán működött Vigoperába csak úgy özönlöttek a vendégek.²⁹

A magyar rendvédelem történetét rendszeres formában megíró Tisza Miksa volt az első, aki levéltári források alapján szedte lajstromba a szolgálatot teljesítő közegek régi elnevezéseit, több mint egy tucat nevet sorolt fel, külön-külön csoportba illesztve az idegen és a jobbra magyar eredetű szavakat: *bakter, darabont, hajdú, konstábler, militia, muskatéros, pandúr, szerezsán, zsandár*, illetve *csákányos, csendkatona, csendlegény, negyedmester, strázsamester, tizedes* és *utcai kapitány*.³⁰ Hűséges tükre ennek a fogalmi zűrzavarnak Ambrus Lajos immáron klasszikussá nemesedett történelmi regénye, az *Eldorádó* (1988). E „vak történésű mese”³¹ 1849 júliusától 1863 márciusáig játszódik. A személyes időmetszetekből összeilleszthető történetben egyéni sorsképletekben bomlik ki a történelem. A késő biedermeier élőképeket forgószínpadszerűen eleveníti meg a színpompás és bűdös egyenruhások, más fegyveresek hosszú sora: *bakter, bátorország, belügyér, cosaque, chevau-léger, (stukkeres) guerilla, hadfi, hajdú(káplár), honvéd, kulazér(ezred/tiszt), (lándsás) Landsturm, náderer, palotás, pandúr, patrouille, polícia, Politisch Commando, polizey, prófosz, rendőr, röndér, rendügyér, vadász, zsoldos* stb. A reformkorban a rendvédelem alapszókinccse is gyarapodott, a *rendőr(ség)* is, a *csendőr(ség)* is nyelvújítás korabeli szóösszetétel. Írott forrásokban való megjelenésük időrendjében: *rendőr* (1823),³² *csendőrség* (1833),³³ *csendőr* (1834),³⁴ *rendőrség* (1836).³⁵

A *rendőr* 'Polizei-Landreiter' afféle pusztázó lovasként tűnt fel Márton József szótárának *Gensdarmes* szócikkében, s így kezdetben nem a városi közbiztonság fogalmi köréhez, hanem a vidéken esett károkozások megakadályozásához kapcsolódott; ezt a jelentését előbb a *csendőr* (1834), majd a *zsandár* (1851) vette át. A mezőrendőrök a szántók, legelők, erdők, méhesek, kertek stb. rendjéért feleltek. A mezei rendőrségről szóló 1840. évi IX. törvénycikk 3. §-a kimondta, hogy tevékenységüket a szolgabírák, illetve a szabad királyi és kiváltságos mezővárosokban a városi kapitányok felügyelik. Az 1848. április 11-én létrehozott Belügyminisztériumban Szemere Bertalan rendőri osztályt is életre hívott, júniusban pedig felállították az Országos Rendőri Hivatalt, amely kezdetben csak nevében volt országos, és rendőrbiztosai eleinte kizárólag állambiztonsági ügyekkel foglalkoztak, nem a közbátorság, azaz a csend és rend fenntartásával. Kossuth Lajos már június 27-én külön rendőr-minisztérium felállítását sürgette, Széchenyi István pedig augusztusban egy rendőrségi törvény mielőbbi meghozatalát szorgalmazta, de az állandósuló harcok, majd a szabadságharc leverése miatt végül egyik sem valósult meg.³⁶ A rendfenntartást a városi és a vármegyei szervezetek látták el, sokszor a haza védelméért felelős nemzetőrség hathatós támogatásával.

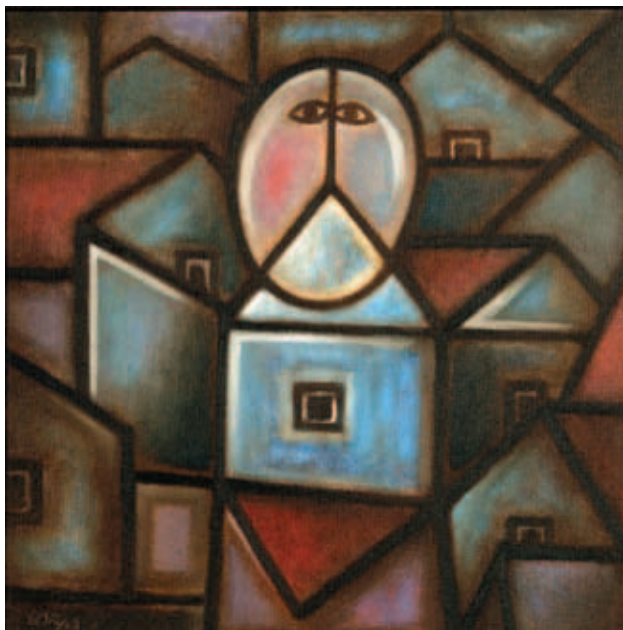
A *rendőr* mintájára alkotott *csendőr* szónak számos népetimológián nyugvó alakváltozata (*csendér, cséndér, csöndér, csindér, csendúr* stb.) volt, amit Gombocz Zoltán és Melich János azzal magyarázott, hogy „a nép a szóban -ér képzőt s nem *őr*-rel való összetételt érez”.³⁷ Jelentése kezdetben a *gendarme* és a *patrouille* 'járőr' között ingadozott, Szontagh Gusztáv katonai műszavakat felsoroló jegyzékében a *patrouillieren* igét is megadta 'kutatni, csendőrködni' jelentéssel,³⁸ majd, egészen 1848-ig a *rendőr* (részleges) szinonimájává vált.³⁹ A Magyar Tudós Társaság és Bloch Móric (Ballagi Mór) magyar–német zsebszótárában a *csendőr* és a *rendőr* német megfelelője egyaránt *der Polizey(/i)beamte, Polizey(/i)diener*.⁴⁰ A *csendőr* 1848-tól alkalmanként már a *csendbiztos* szót is helyettesítette.⁴¹ A *csendőr* szó elterjedését 1851-től az is elősegítette, hogy sokan a *zsandár* magas hangrendű párjának vélték. A *csendőr* és *rendőr* szó mai alapjelentése a Magyar Királyi Csendőrség (1881. évi II. és III. törvénycikk), illetve a Székesfővárosi Magyar Királyi Államrendőrség (1881. évi XXI. törvénycikk) létrehozását követően a több mint hatvan esztendő párhuzamos működés során rögződött vidéki, illetve városi rendfenntartó testületként. (A területi munkamegosztás azonban nem érvényesült maradéktalanul: a kisebb városokban és a nagyvárosok külterületein gyakran csendőrök teljesítettek szolgálatot.) A *csendőrség* szó jelentésudvarába idővel a hasonló minta alapján szervezett külföldi testületek is bekerültek, a francia *gendarmarie*-től a román *jandarmerie*-n át az orosz *жандармерия*-ig. Széchenyi István *Ein Blick*jének K. Papp Miklós-féle fordításában (1870) többnyire (*idegen*) *csendőrök* lettek a *gendarmes*-ből. A *zsaru* 'rendőr' alighanem a *zsandár* játékos továbbképzése, a 19. század végén a tájnyelvből került a városi tolvajnyelvbe, onnan a diáknyelvbe, majd a közbeszédbe, végül önelnevezésként és újságcímként a rendőrök rétegnyelvébe.

A szótörténeti kutakodás nem léphet az intézménytörténet helyébe, az utóbbi iránt érdeklődőket részletekbe menően eligazítja a Parádi József-féle *A magyar rendvédelem története* (1995) című kiadvány. A Bach-korszakban a *gendarme(rie)/zsandár(ság)* és a *Polizey/policáj* szókettős jelölte testületek egyképpen gyűlöletessé váltak, és az utálatból az elnevezéseknek is bősséggel kijutott. A 19. század derekán, a korszerű rendvédelmi intézmények kiépítésekor ezért fel sem vetődött, hogy az új testületek elnevezése a kétpólusú nemzetközi mintát kövesse. A magyar nyelvben – az albán, angol, orosz, bolgár, cseh, dán, észt, finn, francia, gallego, holland, horvát, ír, katalán, lengyel, lett, litván, macedón, máltai, norvég, német, olasz, orosz, portugál, román, spanyol, svéd, szerb, szlovák, szlovén, török és ukrán nyelvvel ellentétben – nem váltak nemzetközi szóvá. Mivel a városi, illetve a vidéki szervezetek hivatalos és köznapi elnevezése hosszú időn át párhuzamosan *csendőrség*, illetve *rendőrség* volt, a *csend* és *rend* szóhoz egyértelmű rendvédelmi képzetek társultak. Európa nyelveiben nincs párja ennek a jelenségnek. A *rendészet* szó is magyar sajátosság, nem fordítható le más nyelvekre.

Történeti források tanúsága szerint az ókori Mezopotámia termékeny síkságainak nagyvárosai-ban a Krisztus előtti I. évezredben a nappali nyüzsgés lármáját nyugodt éjszakák követték a zárt városkapuk mögött, ahol éjjeliőrök rótták megszabott köreiket. Arról azonban nem szól híradás, hogy a vak sötétségben felhangzott-e énekük, mint Jeruzsálemben.⁴² II. Sarrukin asszír király, a bibliai Szárgon Kr. e. 711-ben meghódította az edomiták földjét, a Holt-tengertől délre fekvő Szeir hegyes vidékét. A száműzetés korának egyik edomita őrdala Izajás (Ézsaiás) jóvendölései között is szerepel: „Így kiáltanak hozzám Szeirből: / »Őr, meddig tart még az éj? / Őr, meddig tart még az éj?« S az őr így felel: / »Eljön a reggel, aztán az éjszaka. / Ha kérdezni akartok, csak kérdezzetek, / térjetek vissza és gyertek el újra«” (Iz 21,11-12). A prófétákat azonban több évezredre egészen köznapi halandók, éjjeliőrök, strázsák, bakterek, csőszök váltották fel, hogy az éjszaka kellős közepén hangosan tudassák a jámbor, törvénytisztelő polgárokkal: minden a legnagyobb rendben van, bátran a másik oldalukra fordulhatnak. Samuel Pepys, a londoni Admiralitás főtitkviselője 1660. január 16-án jegyezte fel naplójába: „Oly sokáig fenn virrasztottam, hogy már az éjjeliőr is elment az ablakom alatt, csengőjét rázva, éppen amikor ezt a sort írtam, s elkiáltotta: »Egy óra múlt már, s hideg, fagyos, szeles a hajnal.«”⁴³ Ezekben az években a lengyel Toruń városában sötétedés után sisakos alabárdosok őrzőrázóztak, lámpást tartó vezetőjük kereplőt forgatott, és az engedetlen lakosokat arra szólították fel, hogy térjenek nyugovóra. II. József magyar király korában éjszakánként bakterek⁴⁴ járták a városok utcáit, minden óraütés után egy verset kiabálva: „Hallja minden háznak ura / Tíz utott most az óra. / Tűzre, vízre vigyázzatok, / Hogy károkat ne valljatok.”⁴⁵ Balázs Béla a 19. század utolsó évtizedében Lőcsén töltötte gyermek- és kamaszkorát, amikor még „a városháza tornyán megszólalt az éjjeli őr hosszan vonító kürtje”.⁴⁶

A közrend fennállásáról beszámoló, újra meg újra felharsanó éjszakai tudósítások a 20. század beköszöntével megszűntek, lassan feledésbe merültek. Az I. világháború éveiben azonban két kimagasló gondolkodó is Ézsaiás próféta szavával figyelmeztetett. Ady Endre *Intés az őrzőkhöz* (1915) című költeményében így esdekelt: „akik még vagytok, őrzőn, árván, / Őrzők: vigyázzatok a strázsán”. A verset *A halottak élén* (1918) című kötete *Mag hó alatt* ciklusába sorolta be, a kötet egy másik ciklusának és versének pedig az *Ézsaiás könyvének margójára* (1914) címet adta. Verses prózájában kilátástalan helyzettel vetett számot: „Vigyázók, hiába vigyáztok, óh, jaj, vigyázók, hiába vigyázunk, mert újra és újra leesik a sárba az embernek arca.” E keserű számvetés erkölcsi parancsolatként értendő: bármi történjék is, azt kell tenni, ami rendeltetett. Max Weber 1917 novemberében egy müncheni könyvkereskedésben tartott előadást, amelynek szövegét 1919-ben *A tudomány mint hivatal* címmel rendezte sajtó alá. A német társadalomtudós is a próféta jóvendölését idézte, majd a zsidó nép megrázó sorsára utalva így fejezte be előadását-írását: „a vágyakozással és a várással még nem tettünk meg mindent, [...] végezzük a dolgunkat, s emberileg és hivatásunkban egyaránt feleljünk meg »a nap követelményének«. Ez akkor egyszerű és könnyű, ha mindenki megtalálja azt a demont, amelyik az ő életének a fonálát tartja, és engedelmessé válik neki.”⁴⁷

Nyilvánvaló, hogy előbb volt szesz, mint szesztilalom, amiképpen a zaj és a lárma is megelőzte a csendrendeletet. A zajongás legelső, kíméletet nem ismerő büntetése évezredekkel ezelőttre tehető, még nem öltött intézményes alakot, és nem is evilági intézkedés volt. A sumer-akkád panteon egyik főistene, Enlil már a IV–III. évezred fordulóján keletkezett képrásos szövegekben feltűnt. A hozzá intézett himnuszokban, fohászokban fékevesztett elemi erőkhöz, vad bikához, üvöltő szélhez hasonlították. Ő volt az, aki özönvizet zúdított az emberekre, mert az „emberiség lármája Enlilnek

EŐRY EMIL, Bezártan, 2008; Szülőház elhagyása, 2008

EŐRY EMIL, Mozgásban (Nagy utazás), 2008

terhes volt”.⁴⁸ Ugyanezen okból később pestist, aszályt, szikeseést, majd újabb áradatot bocsátott rájuk. A bőbeszédű Naukratiszi Athénaiosz jegyezte fel, hogy a zaj ellen hozott első emberi rendelkezést a fényűzéséről és élvezetig lakosairól elhíresült dél-itáliai görög gyarmatváros, Szübarisz hozta meg, még azelőtt, hogy Magna Graecia egy másik városa, Krotón Kr. e. 510-ben eltüntette volna a föld színéről: „Szübarisz polgárai voltak az elsők, akik megtiltották, hogy lármás szakmákat űző mesteremberek, amilyenek a kovácsok, ácsok és más hasonlóak, telepedjenek le városukban, így biztosítva, hogy zavartalanul szundikálhassanak. A városban még kakast tartani is tilos volt.”⁴⁹ A pontos időponthoz köthető első csendrendelet C. Iulius Caesar nevéhez köthető. A hispániai hadjáratából győzedelmesen megtért dictator Kr. e. 45-ben törvényben (*Lex Iulia municipalis*) tiltotta meg, hogy – a tisztviselőket, a papokat, a magas rangú polgárokat és az előkelő látogatókat leszámítva – napkeltétől napnyugtáig bárki is kocsival közlekedjék a városban. A nappali gyalogosforgalom ugyan zökkenőmentessé vált, de a kordék és társzekerek elviselhetetlen zajt okoztak éjszaka. A kenetlen kerékagyak élesen csikorogtak, a vasalt kerekek csattogtak az utca kövén. Iuvenalis nem ok nélkül morgolódt: „Vagyonba kerül Rómában az alvás! Innen a baj. Ha szekér dörög át, kanyarodva, a keskeny utcán, s szitkokat ont – míg áll csordája – a hajcsár...”⁵⁰

A város hatalmas középületeit azért emelték, tágas tereit azért alakították ki, hogy a megszentelt mezsgyén (*pomerium*) belül tegyék jelenvalóvá a birodalom nagyságát. A Forum Romanumról bármerre indult is el az odavetődött idegen, néhány perc múlva még komótos hordszékben is egy szűk utcák határolta háztömbhöz (*insula*) érkezett. A lakosok zöme ezekben a sokemeletes bérházakban zsúfolódott össze. A fiatal Martialis a harmadikon bérelt egy odút. Egyik kései epigrammájában (XII. 20) az ifjúkorában nap mint nap többször megmászott kétszáz lépcsőfokot kárhoztatta. Az előkelők átellenben, a Tiberis jobb partján laktak árnyas ligetek övezte villáikban. Őket nem sújtotta Caesar intézkedése. Horatius viszont amiatt panaszkodott Florushoz intézett verses levelében (Kr. e. 11 vagy 10), hogy nem tud Rómában verset írni, s miután kimerítően számba vette a nagyváros legzajosabb életképeit, így fortyant fel: „Éj-nap zúg ez a zaj!” (II. 2. 79., Muraközy Gyula fordítása).

Nem vállalt feladatom a csendrendeletek részletekbe menő történeti feldolgozása, egyetlen példát választottam szemléltetésül, a dudálás vagy túlkölés tiltását Budapesten. A motorizáció elterjedése nyomán, a 20. század harmincas éveitől egymást követték a gépjárműhasználatot szabályozó törvények, rendeletek: sebességkorlátozást vezettek be, gyalogosátkelőket alakítottak ki, engedélyhez kötötték a járművezetést stb. Azt is szabályozták, melyik napszakban szabad a sofőrnek dudálni. Kozma Miklós belügyminiszter rendelete értelmében 1935. augusztus 1-jétől éjszaka (22 órától 6 óráig), november 1-jétől pedig már nappal sem volt szabad túlkölni Budapest főútvonalain. Az intézkedés bejelentése után egy héttel a Magyar Távirati Iroda londoni levelezője a brit közlekedési minisztert kérdezte a szigetországi tapasztalatokról. Leslie Hore-Belisha elmondta, hogy hivatalba lépését követően felvette „a harcot az emberiség első számú közellenségével, a lármával”, ezért a gépjárműveknek a „Charing Cross pályaudvartól számított nyolc kilométeres körzeten belül éjszaka 11.30-tól reggel 7-ig nem szabad túlkölni”. Nem felejtette el hozzáfűzni, hogy az intézkedés sikeréhez nagyban hozzájárult honfitársai „pompás sportszelleme és törvénytisztelete”.⁵¹ Mi sem természetesebb, mint hogy a berlini rendőrfőnök honfitársai fegyelmezettségének tulajdonította a német rendelet sikerét. A magyar helyzetértékelés, sajnálatos módon, a magunkról alkotott torzképnek felel meg. A gépjárművek kürtjelzését korlátozó belügyminisztériumi rendeletek életbe lépése után a rendőr-főkapitányság közleményben tudatta, illetve a főkapitány, dr. Ferenczy Tibor azt nyilatkozta, hogy „a közlekedési balesetek száma a felére zsugorodott”, míg a székesfőváros közigazgatási bizottságának 1935. november 11-i ülésén Bánóczi László tanácsnok azt nehezményezte, hogy az autóduda használatának tiltása óta több a baleset.⁵²

A harmincas évek derekán fénykorát élte a mozi, a korszak leghatékonyabb propagandaeszköze a filmhíradó volt. A szóban forgó időszakban a Magyar Világhíradó három alkalommal is tudósított csendrendeletéről. 1935 szeptemberében (605. szám) ügyesen megrendezett jelenetek sorával hívták fel a figyelmet a legveszélyesebb közlekedési vétségekre: elegáns úriemberek és egy csinos hölgy csetlik-botlik a kamera előtt a forgalmas pesti utcán. Októberben (609. szám) nem a Magyar Film Iroda (M.F.I.) tudósítását láthatták a nézők, hanem *Csendrendelet New-Yorkban* címmel a német UFATONWOCHE képes beszámolóját. A meghökkenítő filmkockák büszkeséggel tölthették el a honi publikumot, hiszen Budapesten nemsokára már az autótülkök nappali használatát is korlátozzák, míg a New York-i városatyák még csak azt foglalták rendeletbe, hogy az elviselhetetlen zaj mérséklése érdekében „gumipatkókkal vasalják a lovakat”. A nappali csendrendelet bevezetése előtt, október

utolsó napjaiban a Magyar Világhíradó (610. szám) ismét az M.F.I. oktató célzatú anyagával jelentkezett: utoljára szólnak büntetlenül a fülsiketítő autódudák a Berlin téren (1992-től Nyugati tér, azelőtt Marx tér), a Nyugati pályaudvarnál. A plakátragasztó ormótlan keféjével ügyesen simította el a papírt, amelyen láthatóvá vált a szöveg: „1935. november 1-jével nappalra is életbe lépett a főváros főútvonalain az autótülkök használatát tiltó rendelet.” A képsorok alatt egy sofőr mondta öntudatosan: „Fontos, hogy a gyalogosok vigyázzanak a közlekedésre! Akkor rend és csend lesz!”

Sohasem lesz teljes az egyetértés abban, mi tartandó kívánatos állapotnak. Az idős Jókai Mór 1900-ban fájó szívvel emlékezett vissza fiatalsága városának megszokott zajaira: „És most mindennek a szép, hangos világnak vége. Csend uralkodik Budapesten.”⁵³ Szép Ernő 1933-ban amiatt panaszkodott, hogy elvették tőle „kedvenc lármáit”, a nagyvárosi zajokat: „egész Pestnek több csend kéne, nekem egész ellenkezőleg, több láрма kéne”.⁵⁴ R. Murray Schafer kanadai zeneszerző a 20. század hatvanas éveiben azzal a céllal indította meg a hangtájrögzítők mozgalmát (*Soundscape Studies*), hogy mihamarabb feltérképezzék az egyes metropoliszok jellegzetes hangjait. Egy-egy város sajátos hangulatához a sokszor zavaró zajok is hozzátartoznak, savként ivódnak bele az ott élők emlékképeibe, és mind gyakrabban szolgálnak zeneművek alapanyagaként. A csendtől és rendtől idegenkedők vagy iszonyodók között nagyon sokféle ember akad. Vajda János verses regényének hőse, Virányi Ernő, a Váci utca friss aszfaltburkolatán korzózó gazdag, léha uracs nem találta a helyét vidéken jegyesével, Etelkével „Elég is a magányból, csendből! / Ernő is zajt kíván” (*Találkozások. Budapesti életkép, 1877. „A nyaralóban”, 68.*). A későbbi Kosztolányi Dezsőné, Schlesinger (Harmos) Ilona 1899-ben tizennégy éves volt, amikor elhunyt fiútestvérei és boldogtalan házasságokba kirajzott nővérei után vágyakozott: „Félek a csöndtől, a csönd a halálra emlékeztet [...], veszekszem az egész világgal, lármázok, bögök, jeleneteket csinállok. Tennem kell a csönd ellen valamit, hogy körülvegyen a régi zaj, a régi mozgás, a régi élet.”⁵⁵

Aztán ott vannak a nyughatatlan költők és a nyugtalan, ideges költőfeleségek. Ady Endre írta egyik korai versében: „Az én lelkem / Megölné a csend, nyugalom” (*Válasz, 1899*). 1903 márciusában pedig a Nagyváradi Napló hasábjain, nyílt levélben üzenté édesapjának Érmindszentre, hogy jó hazatérni, de csak egyetlen napra: „Úgy érzem, agyonnyom a csönd, darabokra bomlik a testem, elrohad a tüdőm, ha nem szaladok a zajba, ha nem csapok össze valakivel, ha harsogva nem kiabálok én is bele a nagyvilági lármába.”⁵⁶ B. Tanner Ilonka *Tapossatok bele a csöndbe!* (1921) című szabad verse szinte napra pontosan négy hónappal Babits Mihállyal kötött házassága után, május közepén jelent meg a Nyugatban. A szenvedélyes fiatalasszony türelmetlenül, dühödten akarta habzsolni az életet: „Lárma kell nekem, tánc, zene, – lihegő ritmusok tobzódó zaja, / [...] / Mert minden csend halál, minden megállás halál, / Oh minden béke halál. [...] / Hej!! Üvöltő láрма, tántorgó lábak torz üteme: / Tapossatok dühhel bele a csöndbe. / S fojtsatok meg minden kérdezőt.”

A világforradalom ígézetétől megrészegült kommunisták sem viselték el a csendet. Székely János első verse 1919-ben jelent meg Kassák Lajos Ma című folyóiratában. Az 1941-ben John S. Toldy néven forgatókönyvíróként (Benjamin Glazerrel megosztva) Oscar-díjra érdemesített költő a Tanácsköztársaságot üdvözlő versének az *Üzenetek a csendben* címet adta, és arra buzdította elvtársait, hogy lobbantsák végre lángra a nemzetállamok korhadt épületét: „mi már halljuk, már halljuk [...] / öröms igenlését a megváltó zajnak / a csöndben / [...] én akárholi gyujtogatós-testvéreim / Mert a ti lángjaitok fogják vörösre festeni / a nemzetiszínű Wertheim-szekrényeket!” Az orosz frontot megjárt, majd vöröskatonaként is harcoló Erdélyi Józsefet a harctér esztétikuma nyűgözte le: „minek a csend, a dal és az enyelgés / szebb annak a srapnel-gránátüvöltés” (*Jelenés, 1917–1924*). Nem tartotta elképzelhetetlennek, hogy az ördög véres mulatsága miatt „fordul tán szebb valóra a világ”. A költészetét elemző Farkas János László azt írta a vers utolsó sorairól, hogy a „rímszók olyan zajtalanul-olajozottan és mégis fémes keménységgel csúsznak egymásra, mint egy Mannlicher puska zárvatának megtisztított alkatrészei”.⁵⁷ Az oktalan rombolással egybeforró punk életérzést fejezte ki Szekeres András, a Junkies zenekar énekes dalszerzője *Szerelmes vagyok* (1999) című dalában: „Nekem káosz kell, nem bírom a rendet, / Zaj kell, ami megöli a csendet”.⁵⁸ Lázár Ervin meseregényének versfaragó hőse, Berzsián viszont azt hitte, hogy egyedül van a Földön, s úgy érezte, hogy „nincs szörnyűbb a semmibe roppenő kiáltásoknál”. Nem csoda, hogy megörült a közeledő hangorkánnak, meg is állapította magában: „Ma van a zajok napja.”⁵⁹

Szendrey Zsigmond néprajzkutató mind a mai napig mértékadó tanulmányában a magyar népszokások legkezdetlegesebb s ezért legősibb elemeként tárgyalta a zajscapás különböző fajtáit és al-

kalmait.⁶⁰ A szándékos zajkeltéssel vagy lármázással járó szokáscselekmények eredeti rendeltetése az volt, hogy elűzzék és távol tartsák az ártó szellemeket, illetve gondoskodjanak az elkövetkező esztendő bő terméséről és állatszaporulatáról. A természetfeletti lényekben való hit kezdeti stádiumában az emberek a növényeknek, állatoknak, élettelen tárgyaknak egyaránt lelket tulajdonítottak. A szellemi lényekbe vetett hitet Sir Edward Burnett Tylor *Primitive Culture* című összefoglaló művében animizmusnak nevezte.⁶¹ Max Weber a vallást és a varázslatot az érzékfeletti hatalmakhoz fűződő kapcsolat formája – kérés, áldozat, ima, illetve mágikus eljárások – alapján választotta szét: „isteneknek» lehet nevezni azokat a lényeket, akiket vallásos tisztelet övez, és akikhez imádkoznak, »démonoknak« pedig azokat, akiket mágikus eszközökkel kényszerítenek, és igéznek meg”.⁶² Közismert népi mondókáink némelyike a „gyermekek szájára került ráolvasás”, amely egykor „nagy lármával, síppal, dobbal, nádi hegedűvel való gyógyításnak” számított.⁶³ A hiedelem szerint a betegségdémonok zajcsapással kísért gyógyító ráolvasással űzhetők ki a testből, a sámán vagy a varázsló sokszor a távozás útvonalát is megadja. Pócs Éva a moldvai Lábnyikban gyűjtötte fel a következő ráolvasást: „Térj meg, térj meg hetvenhétféle betegség, fejből, fuliből, hátából, mejjiből, szüviből, derekából, hasából, lábujjiból.”⁶⁴

Az emberélet fordulót is gonoszúzó zajongással kísérték. A keresztlői lakomán cserépfazekat vágta az ajtóhoz, nehogy süket legyen a gyerek. Az esküvői menetben a szekérhez csaptak cserépedényt. A halott kivitelekor is cserépfazékkal csaptak zajt, virrasztáskor pedig csörgőpálcával ébresztgették az elalvókat. A kellő számú utód világra jöttét és a háziállatok szaporaságát biztosító termékenységvarázslást is a zajkeltés legváltozatosabb formái kísérték: lármázás, kurjongatás, zenes-álarcos felvonulás, mozsárdurrogatás, harangozás, kerepelés, kulcsörgetés, vasfazék- és deszkaverés, dobolás, ostorpattogatás. A zajcsapás résztvevői is alkalomról alkalomra változtak. Szüléskor az asszonyok lármáztak, karácsonykor és újév táján a gyerekek végezték a koledáló kántálást, az emberi és növényi termékenység előmozdítása a legényekre hárult, a pásztorok az állati termékenységet biztosítani hivatott zajcsapásokban jeleskedtek, a határt érintő varázslatokban az egész közösség részt vett.⁶⁵ Az ünnep kezdetét sok helyütt jelezték lövéssel, kolomppal, kereplővel, hogy így tartsák távol az ártó erőket. Az óévtől is fülsiketítő lármával, fékeveszett zajkeltéssel búcsúztak, hogy elűzzék, ami benne rossz volt. Szent György napján, amikor az állatokat kihajtották a legelőre, a pásztorok kezét mostak a reggeli harmatban, szalmalánggal füstölték magukat és a jószágot, majd puskát ropogtattak, hogy elijesszék a farkasokat.

A falu népe a megszokottól való eltérést sohasem nézte jó szemmel. A tuskóhúzás 1790-től adatolható szokása még a 20. század harmincas éveiben is eleven volt a Rába mentén. A vénlányokat és az öreglegényeket úgy szégyenítették meg, hogy akinek farsang farkáig nem volt bejelentve az esküvője, annak csúfondáros láрма közepette, tuskót húzva kellett végigvonulnia a falun.⁶⁶ Csokonai Vitéz Mihály Szatmár vármegyéből ismerte a szokást: „mikor a' Fársáng elmúlik, a' meg nem házasodott Ifjakkal, és a férjhez nem ment Leányokkal, valamely darab fát vagy tőkét nevetségnek okáért megemeltetnek, vagy egy helyről más helyre vitetnek...”⁶⁷ A bakfazékdobálás is a vénlánycsúfoló farsangi ugratások közé tartozott. Húshagyókedden a legények szeméttel, trágyával megtöltött rozsdás fazekat hajították azoknak a házaknak az udvarára, ahol pártában maradt lányok laktak.⁶⁸ A népi büntető szokások a megszólástól, szapulástól, kinézéstől, a csúfoláson, szitkozódáson és átkozódáson át a Nyugat-Európában charivarinak nevezett macskazenéig terjedtek.⁶⁹ A civakodó házaspárokat kigúnyoló, sokszor dulakodássá, véres verekedéssé fajuló lármázást Biharugrán zángózásnak, Körösharsányban csatrangolásnak, Geszten kikolompolásnak nevezték.⁷⁰ Az imént felsorolt eseteket Angyal Pál büntetőjogász nyomán a néprajzi szakirodalomban is a köznéleménybüntetés átfogó elnevezéssel illetik.⁷¹

Hangzatos, de nem alaptalan állítás, hogy a kulturális strukturalizmus megszületésének időpontja 1930. november 26. Roman Jakobson ezen a napon írta Nyikolaj Szergejevics Trubeckojhoz, a fonológia megalapozójához intézett levelében: „Egyre inkább az a meggyőződés, hogy az Ön gondolata a korrelációról mint a megjelölt és jelöletlen típus közti állandó, kölcsönös kapcsolatról, egyike az Ön legjelentősebb és legtermékenyebb gondolatainak. Úgy látom, hogy nemcsak nyelvészeti jelentősége van, hanem néprajzi és kultúrtörténeti is.”⁷² Hatvan év múlva Jurij Lotmannak már nem kellett hosszasan fejtegetnie, mire gondol, amikor kurtán-furcsán odavetette: „A norma jelöletlen.”⁷³ A történetileg kibomló emberi világban nincsenek, vagy legalábbis nagyon ritkák a tiszta típusok. A környezetet minden ízében áttelekesítő ártó vagy segítő lények visszaszorulóban vannak ugyan, de még ma sem tűntek el teljesen. (A katolikus egyházban mind a mai napig űznek ördögöt,

az exorcizmus 1614 óta meglévő szertartását utoljára 1999-ben szabályozták.) A démonok megfékezése, akaratuk megbénítása, illetve ügyes és számító kiengesztelésük megannyi szokáscelemekben él tovább. Terveztetésükkel párhuzamosan az emberi lélekben lettek menedéket, a kínzó lelkiismeret, a fékezhetetlen szenvedélyek, az elfojthatatlan vágyakozás alakját öltötték. A klasszikus német filozófiából ismeretes *müssen–sollen* különbségtevésnek ez a démonológiai vetülete.

Az animizmussal fémjelezhető mágikus korszakban, illetve a paraszti társadalmakban rendszerint a zajcsapás a jelöletlen, míg a racionális (legális) uralom évszázadaiban többnyire a láрма nélküli állapot. Manapság a csend és rend minősül normának, a hangoskodás pedig kihágásnak. A társadalmi norma a csoport tagjai számára magatartás-előírás, a külső megfigyelő számára viszont a csoport tagjainak viselkedésében megfigyelhető egyöntetűség, tapasztalati mintázat. Többek között ezért is félrevezető Rudolf Carnap megállapítása, amely szerint „egyszerűen megfogalmazásbeli különbség, hogy normát mondunk-e vagy értékítéletet”.⁷⁴ A hangoskodást, a ricsajt, a részeg óbégatást már évszázadokkal ezelőtt is büntették. A feljegyzések tanúsága szerint a 18. század végén a Kiskunságban „az éjszaki csendrendeletet megszegőket [...] azonnal árestomba kísérték”.⁷⁵ Ám tévedés volna azt hinni, hogy régen minden a legnagyobb rendben ment. Krúdy Gyula írta *Hétszilvafás uraink* című elbeszélésében: „A csendbiztosok igen jól tudták, hogy lóköttő az egész falu, a bírótól a bakterig. Még a harangozó is”, úgyhogy „hiába nyargalásznak pusztázó legényeikkel a falu körül”.⁷⁶ Számítalan ember vágyik társadalmi biztonságra és nyugalomra, de a tilalmak áthágása is gyakran megkísérti őket. Nemcsak a lézengő világfikát, a magányos bakfisokat, az örök fecsegőket, a mindennel elégedetlenkedőket, a zsigeri lázadókat nyugtalanítja a csend, hanem a rend avatott őreit is: „Tudott dolog, ha csend van, a hajdúk sem találják a helyüket.”⁷⁷

Baudelaire és Nietzsche óta mindennapi bölcsességnek számít, hogy „valami igaz lehet annak ellenére, hogy és abban, amiben nem szép és nem szent és nem jó”⁷⁸ – állapította meg Max Weber a különféle rendek és értékek isteneinek egymással vívott harcáról értekezve. A filozófiai felismerések mögött kullogó nyelvhasználatból azonban mind a mai napig a szép, jó és igaz szókratészi egysége hámozható ki. A *csend–zaj*, illetve a *csendes–zajos* ellentét burkolt értékkelést tartalmaz, amit az is bizonyít, hogy nem beszélünk **csendszennyezésről* és **zajháborításról*, csak *csendháborításról* és *zajszennyezésről*.⁷⁹ Az európai kultúrkörben axiológiai akadályoztatás miatt nem mondjuk azt sem, hogy *szép terrorcselekmény*, *jó guillotine*, *igaz merénylet*. Az *atombomba* és más *tömegpusztító fegyverek* elé sem kerül jelzőként a *pompás*, *ragyogó*, *csodálatos*, legfeljebb a *hatékony*.

JEGYZETEK

¹ Edmund LEACH, *Szociálanropológia*, Osiris, Budapest, 1996, 92.

² Vö. Rubruk útleírása 1255-ből = *Napkelet felfedezése*, Gondolat, Budapest, 1965. 147–148.

³ KUNCZ Aladár, *Fekete kolostor*, Szépirodalmi, Budapest, 1975, 41.

⁴ Vö. Otto JESPERSEN, *Lehrbuch der Phonetik*, Teubner, Leipzig–Berlin, 1904, 189. skk.

⁵ Vö. Claude HAGÈGE, *L'Homme de paroles*, Fayard, Paris, 1996, 184–185.

⁶ Vö. FEKETE István, *Csend*, Kozmosz, Budapest, 1965, 53. és 54.

⁷ *Magyarországi közgyűlésnek naplója a tekintetes karoknál és rendeknél*, IV., Landerer és Heckenast, Pozsony–Pest, 1844, 27.

⁸ GYÖNGYÖSI István, *Rózsakoszorú*, Régi Magyar Könyvtár, Balassi, Budapest, 2002, 12.

⁹ MIKES Kelemen, *Törökországi levelek (1717–1758)*, Szépirodalmi, Budapest, 1990, (37) 83.

¹⁰ KÖLESY Vincze Károly, *Nemzeti Plutarkus, vagy a' Magyarország' 's vele egyesült tartományok' nevezetes férfiaiának életrajzaik*, Trattner, Pest, 1815, 42.

¹¹ BÁRSONY István, *Pajtás = Délibáb*, Singer és Wolfner, Budapest, é. n. [1927], 165.

¹² MÉSZÖLY Miklós, *Magasiskola = Jelentés öt egérről*, Magvető, Budapest, 1967, 10. A kiemelés az eredetiben.

¹³ Max WEBER, *Gazdaság és társadalom*, 2/3, Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1996, 8.

¹⁴ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, 1, Akadémiai, Budapest, 1984, 310–311.

¹⁵ Vö. GYÁRFÁS István, *A parasztvármegye*, Értekezések a Történeti Tudományok köréből, IX, 1882, 37–38.

¹⁶ Vö. O'SVÁTH Pál, *Közbiztonságunk multja és jelene és pandur korom emlékei*, Fritz Armin, Budapest, 1905, 9.

¹⁷ *Magyar és német zsebszótár*, Magyar Kir. Egyetem, Buda, 1838, 100.

¹⁸ Vö. EÖTVÖS Károly, *Utazás a Balaton körül*, Szépirodalmi, Budapest, 1957, 90–92.

¹⁹ CZUCZOR Gergely – FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, III, Emich Gusztáv, Pest, 1865, 1151.

²⁰ CZAGA Viktória – JANCSÓ Éva, *Közcsend és Közbatárság Budán, Pesten és Óbudán 1848–49-ben*, Budapest Főváros Levéltára, 1998, 17.

- ²¹ PULSZKY Ferencz, *Életem és korom*, I, Franklin, Budapest, 1884, 292.
- ²² MADARÁSZ József, *Emlékirataim* (1831–1881), Franklin, Budapest, 1883, 272.
- ²³ WALTHER Imre naplója (1850–54), Hazánk. Történelmi Közöny, 1888/2, 91.
- ²⁴ RÁCZ Endre, *A belehallás jelenségéről*, Nyelvtudományi Értekezések, 134, Akadémiai, Budapest, 1992, 3.
- ²⁵ Vö. TAMÁS Ildikó, „Mojirtó koktél”, *túrós derelye, bim-bam*, Ethnographia, 2016/4, 595.
- ²⁶ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, 3, Akadémiai, Budapest, 1976, 1210.
- ²⁷ Vö. ARTNER Ramona, *Az osztrák csendőrség 1848–1938*, Rendvédelem-történeti Füzetek, 2014/39–42, 15.
- ²⁸ Vö. SZÉCHENYI István, *Ein Blick auf den anonymen „Rückblick”*, London, 1859, 302. és 306.
- ²⁹ Vö. SIPŐCZ József, *Savanyó Józsi, a jó betyár*, Veszprém, 2006, 61.
- ³⁰ Vö. TISZA Miksa, *Magyarország rendőrségének története*, Haladás, Pécs, 1925, 113–114.
- ³¹ AMBRUS Lajos, *Eldorádó*, Magvető, Budapest, 1988, 7.
- ³² MÁRTON József, *Német–magyar–deák lexicon*, II/1, Bauer B. Filep, Béts, 1823, 800.: *Gensdarmes*
- ³³ Jelenkor, 1833/104, 828.
- ³⁴ Jelenkor, 1834/19, 150.
- ³⁵ ALSÓ-VISZTI FOGARASI János, *Német és magyar zsebszótár: Első vagy magyar–német rész*. Heckenast Gusztáv, Pest, 1836, 260.: *rendőr, 'der Polizeydiener; die Polizey'*
- ³⁶ Vö. URBÁN Aladár, *A rendőrség országos megszervezése és Madarász László rendőrminisztériuma 1848-ban*, Századok, 2012/3, 517–518.
- ³⁷ GOMBOCZ Zoltán – MELICH János, *Magyar etymológiai szótár*, VII, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1918, 936.: *cséndés*
- ³⁸ SZONTAGH Gusztáv, *Általános katonai műszavak 's kifejezések = Matematikai Műszótár*. Magyar Királyi Egyetem, Buda, 1834, 108.
- ³⁹ SZILY Kálmán, *A magyar nyelvújítás szótára*, Hornyánszky Viktor, Budapest, 1902, 37.: *csendőr*
- ⁴⁰ *Magyar és német zsebszótár*, 1838, 100. és 613., illetve Dr. BLOCH Móricz [Ballagi Mór], *Új kimerítő magyar–német és német–magyar zsebszótár. Magyar–német rész*, Geibel Károly, Pest, 1848, 42. és 256.
- ⁴¹ Vö. ARTNER Ramona, *A csendőrség szó eredete és tartalma*, Rendvédelem-történeti Hírlevél, 2014/43–46., 192. és 195.
- ⁴² Vö. A. Leo OPPENHEIM, *Az ókori Mezopotámia*, Gondolat, Budapest, 1982, 185.
- ⁴³ Samuel PEPYS naplója (1660–1669), Gondolat, Budapest, 1961, 9.
- ⁴⁴ Az 1728-tól adatolt *bakter* a német *Wächter* 'őr' szóból keletkezett hanghelyettesítéssel, jelentése a 19. század második felétől szűkült vasúti alkalmazottra, pályaaőrre, sorompókezelőre.
- ⁴⁵ O'SVÁTH, *i. m.*, 9.
- ⁴⁶ BALÁZS Béla, *Álmodó ifjúság*, Magyar Helikon, Budapest, 1967, 158.
- ⁴⁷ Max WEBER, *A tudomány mint hivatás*, Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1970, 156. „A nap követelménye” Goethe aforizmája, eredetileg a *Wilhelm Meister vándoréveiben* (1829) szerepelt, de a *Maximák és reflexiókba* (1833) is beválogatta.
- ⁴⁸ *Töredék a vízőzönről = „Fénylő ölednek édes örömeiben...” A sumer irodalom kistükre*, Európa, Budapest, 1983, 128.
- ⁴⁹ ATHENÆUS, *The Deipnosophists*, III, Henry G. Bohn, London, 1854, (518d) 831.
- ⁵⁰ IUVENALIS, *Szatírák = PERSIUS és IUVENALIS, Satírák. Az ókori irodalom kiskönyvtára*, ford. MURAKÖZY Gyula, Európa, Budapest, 1977, 54.
- ⁵¹ A Magyar Távirati Iroda (MTI) könyomatos hírküldése, 1935. július 26., 27. lap.
- ⁵² Az MTI könyomatos hírküldése, Lapszemle (Die Presse), 1935. november 4., 14. lap, illetve a Magyar Országos Tudósító (MOT) könyomatos hírküldése, 1935. november 11., 10 lap.
- ⁵³ JÓKAI Mór, *A hajdani hangos Budapest = A hajdani hangos Budapest*, Új Palatinus, Budapest, 2002, 13.
- ⁵⁴ SZÉP Ernő, *Csendet kérek = Kispanasz*, Gondolat–Századvég, Budapest, 1992, 49.
- ⁵⁵ Kosztolányi Dezsőné HARMOS Ilona, *Burokban születtem = Burokban születtem*, Noran, h. n. [Budapest], 2003, 132.
- ⁵⁶ ADY Endre, *Levél az apámhoz = Összes prózai művei*, IV, Akadémiai, Budapest, 1964, (27) 45.
- ⁵⁷ FARKAS János László, *Az összegyűjtött és a teljes. Olvasónapló Erdélyi Józsefről*, Holmi, 1996/7, 1049.
- ⁵⁸ JUNKIES, *Tabu*, Warner–Magneoton, 1999.
- ⁵⁹ LÁZÁR Ervin, *Berzsián és Dideki*, Móra, Budapest, 1979, 94. és 98.
- ⁶⁰ Vö. SZENDREY Zsigmond, *A magyar népszokások ősi elemei*, Ethnographia, 1940/3, 353.
- ⁶¹ Vö. Edward B. TYLOR, *Primitive Culture*, I, John Murray, London, 1920, 425.
- ⁶² Max WEBER, *Gazdaság és társadalom*, 2/1, Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1992, 132.
- ⁶³ RÓHEIM Géza, *Samánkodó gyógyítás nyoma egy gyermekversben*, Ethnographia, 1912/6, 361. és 360.
- ⁶⁴ Pócs Éva, *Megszállottságjelenségek, megszállottságrendszerek = Népi kultúra – Népi társadalom*, XXI, Akadémiai, Budapest, 2003, 223.
- ⁶⁵ Vö. SZENDREY Zs., *i. m.*, 353.
- ⁶⁶ Vö. VAKARCS Kálmán, *Tuskóhúzás a szentgotthádi járásban*, Ethnographia, 1933/3–4, 141.
- ⁶⁷ CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Dorottya, vagyis a 'dámák' diadalma a' Fárságon = Összes művei. Költemények*, 4, Akadémiai, Budapest, 1994, 164., 38. j.

- ⁶⁸ Vö. PRÜCKLER József, *Bakfazék*, *Etnographia*, 1929/3–4, 217.
- ⁶⁹ Vö. SZENDREY Ákos, *Népi büntetőszokások*, *Etnographia*, 1936/1–2, 68. kk.
- ⁷⁰ Vö. DÖMÖTÖR Tekla, *Magyar népszokások*, Corvina, Budapest, 1972, 67–68.
- ⁷¹ Vö. Dr. ANGYAL Pál, *A közvélemény-büntetés*, MTA, Budapest, 1933, 62.
- ⁷² Kicsi Sándor András, *Egy Trubetzkoy–Jakobson levélváltás tanulságai = Szószemantika*, Tinta, Budapest, 2007, 57.
- ⁷³ Jurij LOTMAN, *Kultúra és robbanás*, *Pannonica*, h. n. [Budapest], 2001, 67.
- ⁷⁴ Rudolf CARNAP, *Filozófia és logikai szintaxis = A Bécsi Kör filozófiája*, Gondolat, Budapest, 1972, 144.
- ⁷⁵ BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet, *Büntető törvénykezés a Kiskun kerületben (1753–1848)*, *Börtönügyi Szemle*, 2012/1, 92.
- ⁷⁶ KRÚDY Gyula, *Hétszilvafás uraink = Pókhálós palackok*, Szépirodalmi, Budapest, 1977, 64. és 65.
- ⁷⁷ SZILÁGYI István, *Hollóidő*, Magvető, Budapest, 2008, 112.
- ⁷⁸ Max WEBER, *A tudomány mint hivatás*, 1970, 147.
- ⁷⁹ Vö. D. A. CRUSE, *Lexical Semantics*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997, 214. skk.

